

UDK 27-662:3(4-11+4.191.2): 304.3.025.1
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. 10. 2009.
Prihvaćeno: 17. 11. 2009.

POZICIJA I ULOGA CRKVE U SREDNJOJ I ISTOČNOJ EUROPI 20 GODINA NAKON URUŠAVANJA KOMUNISTIČKOG SUSTAVA

Josip BALOBAN

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Vlaška 38, p.p. 432, 10 001 Zagreb
josip.baloban@zg.t-com.hr

Sažetak

U uvodnim reminiscencijama autor polazi od deklarativnog i stvarnog urušavanja komunističkog sustava, uz zapažanje kako, unatoč tom urušavanju prije 20 godina, još uvijek nije posve nestao mentalitet tog ideološkog sustava. Zatim autor pokazuje kako Crkve u Srednjoj i Istočnoj Europi nisu do kraja prevladale višedesetljetnu nametnutu getoizaciju, kako na osobnoj, društvenoj, a jednim dijelom i na strukturalnoj razini, te kako do sada Crkva u postkomunističkim zemljama nije dovoljno ispunila svoju povijesnu i milenijsku misiju trajnog dizanja svojeg proročkog glasa protiv svake vrste socijalnih nepravdi, te kako nije uspjela preko svojih članova aktivno utjecati na politički i gospodarski razvoj, pritom se svjesno stavljajući na stranu ugroženih. Time je na iskušenju njezina vjerodostojnost jer se Crkva nerijetko nalazi u opasnosti mogućeg konformizma spram države u zemljama Srednje i Istočne Europe. Istodobno je u opasnosti postati odviše ekleziocentrično, a premalo društveno usmjerenom, te istodobno premalo samokritičnom. To kod građana nekih zemalja dovodi do trajnog opadanja povjerenja u Crkvu kao instituciju (Hrvatska, Mađarska, Češka i Slovenija).

U drugom dijelu autor pretresa očekivanja od Crkava te njihove zadaće oslanjajući se na rezultate empirijskoga istraživanja religija i Crkava u zemljama Srednje i Istočne Europe *Aufbruch II.* iz 2007. godine. Iz istraživanja je razvidno kako se od Crkava očekuje da budu društveni čimbenici koji daju svoj doprinos na duhovnom, odgojnom, socijalnom te moralno-etičkom području, ali se od njih ne očekuje da budu određeni korektiv političarima te da se previše javljaju u javnosti službenim istupima.

Autor zaključuje kako Crkve Srednje i Istočne Europe nisu dovršile svoje re-pozicioniranje unutar društva, a tako ni posve prevladale višedesetljetnu getoizaciju.

Pritom u spomenutim zemljama nije došlo do optimalne prementalizacije kako na društvenoj tako i na političkoj razini, ali se nije dogodila ni pastoralna prementalizacija, nego su se pojedine Crkve zadovoljile površnom i ritualno-folklornom nazočnošću u javnosti. Time se indirektno priznao neuspjeh korjenitog afirmiranja socijalne dimenzije vjere i crkvenosti u društvu u kojemu živi i djeluje, a tako i neintegriranost Crkava preko svojih članova na području znanosti i kulture. Samim time u pitanje je dovedena i uspješnost evangeliziranja javnosti.

Ključne riječi: Crkva (Crkve), vjera, Europa, pozicija Crkve, prevladavanje getoizacije, mentalitet, očekivanja, prementalizacija.

Uvodne reminiscencije

Već sam naslov izlaganja ukazuje kako se, premda relativno kratko i u povećanoj mjeri selektivno, fokusiram na Crkvu, odnosno Crkve u onom dijelu Europe gdje se prije 20 godina urušio komunistički sustav deklarativno i stvarno, ali nisu nestali mentalitet i razna naslijeđa tog ideološkog sustava. Premda su u naslovu navedeni *pozicija i uloga Crkve*, istodobno se implicite i *de facto* misli i na religiju, religioznost i vjeru *per se* kako u bivšoj Zapadnoj tako i u bivšoj Srednjoj i Istočnoj Europi. Namjerno kažem bivšoj, budući da se 20 godina poslije pada Berlinskog zida Europa – koja teži političkoj, gospodarstvenoj i kulturalnoj integraciji – mijenja i u trajnoj je napetosti između europskog zajedništva i svojevrsnog novog europskog identiteta prema kojemu teži, s jedne strane, i nacionalnih identiteta koji se nastoje zadržati, štoviše, još više profilirati, s druge strane.

Namjerno rečeno, *urušavanje komunističkog sustava* ima višesmjernu poruku. Prvo, taj se sustav urušio u formalno-pravnom, društveno-političkom, gospodarstveno-marketinškom, a najvećim dijelom i u ideološkom smislu. Drugo, sve zemlje bivšeg Istočnog bloka nisu se i ne mogu se preko noći, odnosno za vrijeme jedne generacije, osloboditi komunističkog naslijeđa pa i svojevrsne partijske ideologije i discipline. Stoga su dvije prošle dekade prekratko vrijeme. To se najbolje očituje u razmišljanju, zaključivanju i političkom djelovanju ekskomunista i osoba koje su impregnirane mentalitetom komunističkog razmišljanja.¹ Takve su osobe velikim dijelom ušle i još su danas u stranačkim i političkim strukturama pojedenih zemalja. Treće, Katolička crkva,

¹ Primjerice, u Hrvatskoj pojedine politički visokopozicionirane osobe, kao i u znanstvenom okruženju poznate i priznate osobe, ne žele na istoj razini i u jednakoj mjeri ravnopravno prihvatiti osudu triju zala 20. stoljeća, naime *nacizma, fašizma i komunizma*. Te osobe prihvaćaju samo osudu fašizma i nacizma, dok žrtve komunizma umanjuju ili prešućuju.

njezino vodstvo i njezini djelatnici općenito nisu se najbolje snašli u novim demokratskim okolnostima, a za to ima više razloga. Prihvatili su, nerijetko površnu, ritualno-folklornu nazočnost Crkve u javnosti, a nisu išli za korjenitim i sustavnim afirmiranjem društvene dimenzije u hrvatskom društvu,² osim određenih iznimaka.³ Mnogi su se na samom početku, a jednako i poslije, priklanjali svojevrsnoj getoizaciji Crkve, namjesto da promiču prevladavanje te getoizacije. Četvrto, urušavanje komunističkog sustava u državama komunizma i pad Berlinskog zida zatekli su nesprenom i Zapadnu Europu, koja nije išla za tim da pomogne braći koja su 45 godina bila u svojevrsnom političkom, tehnološkom i idejnom »rezervatu«, nego je ta »napredna« Europa svoje investicije u Srednjoj i Istočnoj Europi nastojala provoditi pod maksimumom neoliberalnog kapitalizma: »profit po svaku cijenu«, što u 2009. godini kulminira nacionalnim protekcionizmom. Nesnalaženje između istočnih i zapadnih Europejaca najbolje se očituje na primjeru sadašnje Njemačke.

Zašto sam uvod naslovio *Uvodne reminiscencije*? Postoji više opravdanih razloga za to! Prvi je razlog, prije svega, moja starosna dob i određeno životno iskustvo, jer rođen sam davne 1949. godine, te su društvene promjene u Srednjoj i Istočnoj Europi započele kada sam imao već 40 godina, a iza sebe određeno životno iskustvo, kao i određenu stručnu i akademsku povezanost sa Zapadnom Europom. Drugi je razlog u tome što sam jedan od rijetkih koji je studirao u Zapadnoj Europi, konkretno na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta Ludwiga Maximiliana u Münchenu, gdje sam 1974. godine diplomirao, a 1981. godine doktorirao iz područja pastoralne teologije. Moj odlazak na studij u Zapadnu Europu bio je posljedica dvostruke povijesne datosti. Tadašnje crkveno vodstvo u mojoj nadbiskupiji imalo je povjerenja u *zapadnu teologiju*. Jednako tako, odlazanje u Zapadnu Njemačku – i to prije odsluženog vojnog roka – bilo je jednostavno moguće, s jedne strane jer je dolazilo do određene liberalizacije unutar komunističke partije, a s druge strane bio je potpisan poznati i jedinstveni Protokol između Svete Stolice i tadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1966. godine.⁴ Treći je razlog jednako

² O afirmiranju te dimenzije vjere vidi: Stjepan BALOBAN, *Vjera kao sastavni dio javnoga života. Katedralne propovijedi*, Zagreb, 2007.

³ U Hrvatskoj je ponovno uveden školski vjeronauk, osnovan je vojni vikarijat, dušobrižnici su ušli u bolnice i zatvore, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu vraćen je u Sveučilište u Zagrebu, a istodobno su osnovana dva nova teološka fakulteta, naime Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu i Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, te su potpisana četiri međunarodna ugovora između Republike Hrvatske i Svete Stolice.

⁴ U svezi s Protokolom V. Bajsic trijezno je istaknuo: »Čisto sadržajno, juridički Protokol jedva da je nešto donio a što Crkvi ne bi već bilo priznato Ustavom i zakonodavstvom ...

tako po sebi specifičan. Naime, nakon studiranja na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i nakon diplomiranja u Münchenu, te svećeničkog ređenja 1974. godine pozvan sam u vojsku iste godine u kojoj mi vrhovni vojni autoriteti tadašnje države nisu priznali ni studij na KBF-u u Zagrebu ni diplomu državnog Sveučilišta u Njemačkoj. U vojsci sam bio 14 mjeseci i 20 dana, tj. kao čovjek sa završenom osnovnom školom. Četvrti je razlog mojih reminiscencija da sam od 1981. godine do 1991. godine kao nastavnik djelovao na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, koji je od 1952. godine bio izbačen iz Sveučilišta u Zagrebu, kojem je bio i suosnivač, a 1991. godine ponovno vraćen u svoje Sveučilište. I konačno, peti je razlog osobito pastoralno-teološke prirode. Naime, od 1981. godine do 1988. godine kao župni vikar djelovao sam u tri župe u Novom Zagrebu. Kuriozitet mojeg pastoralnog angažmana manje se očituje u osobnom svećeničkom djelovanju, a puno više u tome što sam pastoralno bio angažiran u tri župne zajednice koje su djelovale u običnim stanovima, jer tadašnje komunističke vlasti nisu dopuštale gradnju novih crkava, budući da su uskraćivale dozvole za gradnju crkava u novim gradskim naseljima.⁵ Obično su se nadležni izgovarali da se crkveni objekti ne nalaze u urbanističkim planovima, a istodobno urbanisti nisu dobivali zeleno svjetlo da te objekte unesu u buduće planove. Šesti je razlog u ponovnom vraćanju KBF-a u sastav Sveučilišta u Zagrebu. Od tada svi djelatnici Fakulteta imaju ista prava, iste šanse i iste obveze na znanstvenoj, sveučilišnoj i na državnoj razini. Temeljno je i trajno pitanje koliko koristimo ta prava i šanse?

1. (Ne)uspješno višedesetljetno prevladavanje getoizacije Crkve i vjere

Kristova Crkva, a jednako tako i kršćanstvo, ne mogu se odreći svoje prošlosti, moraju biti duboko ukorijenjeni u sadašnjost u kojoj žive i djeluju, ali istodobno moraju biti pogleda uprta u budućnost. Ta trostruka povezanost Crkve proizlazi

Svetoj Stolici priznate su kompetencije nad katoličkom Crkvom u zemlji u okviru Ustava. Sveta Stolica obećala je da će se brinuti za lojalnost klera prema državnim zakonima. U svrhu lakših kontakata otvorena su zastupstva u Vatikanu i Beogradu.« Vjekoslav BAJSIĆ, *Na rubovima Crkve i civilizacije*, Zagreb, 1972., 261-262. Isti sadržaj vidi: Vjekoslav BAJSIĆ, Crkva i država u Jugoslaviji, u: *Svesci*, (1969.) 15, 78-79. Više o odnosu Svete Stolice i SFRJ te uključivo i u svezi s Protokolom, dakako u svojevrsnoj interpretaciji tadašnjeg jugoslavenskog diplomata, vidi u: Vjekoslav CVRLJE, *Vatikan u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1980., osobito 316-346.

⁵ U urbanističkom planu jednog novog zagrebačkog naselja: Dugave (Novi Zagreb), koji se studentima arhitekture prezentirao kao jedno od vrlo uzornih budućih naselja, jer je imao sve što je potrebno za suvremeno gradsko naselje, bila je navedena i gradnja crkve, koja *de facto* nije bila poznata ni crkvenoj ni široj društvenoj javnosti. U tom naselju crkva je sagrađena tek nakon demokratskih promjena u Hrvatskoj.

iz njezine povijesne činjeničnosti i njezina transcendentalnog ishodišta. Crkva je bila i ostala realnost povijesne memorije, ali i nositeljica budućih nadanja. Njezina je prednost i njezina trajna teškoća što želi i mora biti vjerna Bogu i čovjeku. To znači da je u zgodno i nezgodno vrijeme – bilo to u predmodernu, moderno ili postmodernu doba, bilo to u komunističko ili u neoliberalno kapitalističko doba – na strani čovjeka,⁶ zastupajući temeljne vrijednote, koje su izvan čovjeka i koje nisu predmet demokratskog odlučivanja i preglasavanja. To istodobno znači da Crkva mora promicati i živjeti solidarnost s konkretnim čovjekom u njegovim radostima i žalostima, strahovima i nadanjima.⁷

Tijekom svoje dvadesetostoljetne povijesti Kristova Crkva doživjela je dvostruku katakombizaciju i getoizaciju. Do Konstantinova edikta 313. godine kršćanstvo i crkvenost bili su *religio illicita*, a poslije toga postali su dopuštenom vjerom. U dvadesetom su stoljeću, posebno u državama s komunističkom ideologijom, Crkva, kršćanstvo i vjera doživjeli ponovnu modernu getoizaciju, koja je najdrastičnije provođena u Albaniji, Kubi i Kini, a u različitim stupnjevima u pojedinim državama Istočnog bloka. Primjerice, Katolička crkva u Čehoslovačkoj djelovala je doslovno u katakombama, jer su pojedinci tajno studirali i tajno su ređeni za svećenike i biskupe. No u najširem smislu o getoizaciji može se govoriti u svim komunističkim zemljama, budući da je Crkvi bilo zabranjeno bilo kakvo društveno djelovanje te se vjera proglasila privatnom stvari. A to znači da se do određene mjere tolerirala osobna, obiteljska i crkvena dimenzija vjere, dok društvena dimenzija vjere jednostavno nije bila dopuštena. Stoga je Vjekoslav Bajsić s pravom napisao da u komunističkoj Jugoslaviji kršćani imaju sva prava kao oni koji nisu kršćani, ali ne i iste

⁶ U svojoj enciklici *Caritas in veritate* papa Benedikt XVI. izričito piše da u ekonomskom i društvenom životu prvi kapital koji treba sačuvati i dati mu dužnu vrijednost jest *čovjek*, odnosno *osoba* u svojoj cjelovitosti. Usp. BENEDIKT XVI., *Caritas in veritate. Ljubav u istini. Enciklika o cjelovitome ljudskom razvoju u ljubavi i istini* (29. VI. 2009.), Zagreb, 2009., br. 25. Ove Papine riječi tjeraju na razmišljanje svakog čovjeka dobre volje. Što je čovjek u Crkvi i društvu više pozicioniran, istodobno je i više odgovoran u svojem teorijskom shvaćanju i zaključivanju, kao i u svom konkretnom praktičnom djelovanju. Isti Papa zanimljivo konstatira u istom br. 25 navedene enciklike kada podsjeća da su na globalizacijskom tržištu »najozbiljnije ugrožena prava radnika, temeljna ljudska prava, kao i solidarnost koja se ostvarivala u tradicionalnim oblicima socijalne države« (istaknuo J. B.).

⁷ Već je Drugi vatikanski koncil jasno poručio da se Crkva ne smije distancirati od društva u kojemu živi i djeluje; da se ne smije izdići iznad društva u kojemu želi biti svojevrsni moralni i etički korektiv; da se, konačno, ne smije izdići ni iznad čovjeka, koji je poslije Boga *alfa i omega* svega postojećeg. Upravo za Crkve u tranzicijskim zemljama ostaje trajna zadaća braniti čovjeka od tolikih političkih, gospodarstvenih, profitabilnih, skupnih sebičnih interesa. Zato je koncilski tekst konstitucije *Gaudium et spes*, br. 1, i danas suvremen i aktualan. Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti, Zagreb, 2008.*, br. 1.

šanse, osobito kod dobivanja posla i zauzimanja pozicija u društvu.⁸ Tako je u novijoj Europi četiri i pol desetljeća postojala dvostruka podjela, s jedne strane politička, idejna, vojna i tržišna prepoznatljiva po metafori i stvarnosti Berlinskog zida, a s druge strane, unutar država komunističkog uređenja postojala je stvarna podjela na građane prvog i drugog reda. Prije dvadeset godina na prvi pogled srušena su oba zida promjenom društveno-političkih uređenja, otvaranjem granica i uvođenjem tržišnog gospodarstva. No jesu li srušeni zidovi u glavama kako na Istoku tako i na Zapadu Europe? Ti se zidovi prije svega odnose na još uvijek prisutan komunistički mentalitet i komunističko naslijeđe. Ali se odnose i na predrasude koje Europljani bivših komunističkih zemalja imaju prema Europljanima klasične zapadne demokracije, kao i obratno, predrasude Europljana Zapadne Europe prema građanima zemalja u tranziciji. Sve to rečeno još više kompliciraju najnoviji događaji u trokutu: Hrvatska – Slovenija – Europska unija. Trenutno hrvatski građani nemaju veliko povjerenje u Europsku uniju, koja je najprije podržavala agresorski režim u Beogradu, potom izjednačavala agresora i žrtvu, a sada je pristrana u rješavanju blokade hrvatskih pregovora s EU-om od strane Slovenije. Briselsku administraciju doživljava se kao administraciju koja se služi dvostrukim mjerilima, budući da je Sloveniji dopuštala primanje u EU, premda Slovenija nije bila riješila granično pitanje s Hrvatskom, a Sloveniji se sada dopušta blokirati pregovore Hrvatske s EU-om zbog graničnih pitanja s Hrvatskom. Opravdano se nameće poznata rimska rečenica: *Quod licet Jovi, non licet bovi?* Slabost Zapada trenutno se očituje i u tome što je zaboravio i još uvijek zaboravlja kako su narodi osobito Srednje Europe do 1945. godine bili sastavni dio istog civilizacijskog, kulturološkog, znanstvenog i tehničkog europskog kruga.

Dakako da je dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida opravdano pitanje, a još je zanimljiviji odgovor na pitanje: s kolikim uspjehom Crkve u Srednjoj i Istočnoj Europi prevladavaju višedesetljetnu getoizaciju? Već 2001. godine u svojoj knjizi znakovitog naslova *Nije kao med i mlijeko. Bog nakon komunizma. Na putu prema pastoralnoj teologiji Istočne (Srednje) Europe* pastoralni teolozi tih zemalja zauzimaju se za novo pozicioniranje Crkve u mladim društvima demokracije s time da Crkva postane »otvorena, dinamična, prema budućnosti usmjerena, samokritična i kritična prema društvu, da postane vjerodostojna Crkva«⁹. Tako u stečenoj slobodi Crkva ima – kako god to za protagoniste današnjeg neoliberalnog razvoja i neokapitalističke situacije u Europi i

⁸ Usp. Vjekoslav BAJSIĆ, *Na rubovima Crkve i civilizacije*, 263.

⁹ Andras MATE-TOTH – Pavel MIKLUŠČAK (ur.), *Nije kao med i mlijeko. Bog nakon komunizma. Na putu prema pastoralnoj teologiji Istočne (Srednje) Europe*, Zagreb, 2001., 77.

u današnjem svijetu zvučalo – povijesno nezamjenjivu ulogu trajno dizati svoj proročki glas protiv socijalne nepravde; ubrzano i kontinuirano razvijati golemu socijalnu snagu; preko vlastitih crkvenih članova aktivno utjecati na politički i gospodarski razvoj; te naposljetku, demokratski potencijal, koji je stekla u progonstvu (u doba komunizma), pretakati u svakodnevni društveni život.¹⁰ Dosada Crkva u postkomunističkim zemljama Istočne i Srednje Europe nije ni izdaleka ispunila tu svoju povijesnu zadaću i milenijsku misiju. Svjesna da mora biti na strani siromašnih, na strani onih koji su na rubu egzistencijalnog minimuma, koji su nezaposleni ili koji su jednostavno gubitnici pretvorbe, privatizacije, globalizacije, Crkva je u svojem pastoralnom djelovanju, ali samo u pojedinim zemljama, pastirskim pismima javno kritički progovorila o nastalim tranzicijskim nepravilnostima u društvu. U Hrvatskoj u tom smjeru nastupa i Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, osnovan 1997. godine. Već početkom ovoga stoljeća pastoralni teolozi trezveno upozoravaju na opasnost mogućeg konformizma Crkve naspram države u svim tim reformskim zemljama.¹¹ S pravom se postavlja pitanje: koliko je Crkva vjerodostojna, ako se susteže od zdrave i trajne samokritike, ako je odviše crkvenocentrično orijentirana, a premalo usmjerena prema društvu i ako je povjerenje građana u Crkvu kao instituciju u trajnom opadanju.

Prevladavanje getoizacije Crkve u posljednja dva desetljeća odnosi se na nekoliko razina. Prije svega, na *osobnu razinu*, što znači da vjernik ima ista prava i iste šanse u društvu ne zato što je vjernik već zato što je čovjek građanin, koji je istodobno stručnjak, etičan i odgovoran čovjek. Pritom se njegova pripadnost Crkvi ne koristi ni pozitivno, ali ni negativno. Time je prevladana praksa prema kojoj je pripadnost komunističkoj partiji bila preporuka za poziciju u društvu. Na ovoj se razini zamjećuje najviše teškoća i iskušenja. Naime, osobe u političkim strukturama nerijetko su u procjepu između stranačke stegne i vlastite osobne savjesti, počevši već kod glasanja u Saboru.

Drugo, prevladavanje getoizacije uključuje i *afirmaciju društvene dimenzije vjere*. To znači da religiozna i vjerska pitanja nisu više tabu teme u društvu, posebno ne u sredstvima javnog priopćavanja. O tim temama govore i pišu

¹⁰ Usp. *Isto*, 51.

¹¹ Teolozi ističu: »Neke političke stranke pokušavaju instrumentalizirati Crkvu za vlastite ciljeve pomoću političko-pragmatičkih ponuda. Oni nude Crkvi državnu potporu u pojedinim područjima pastorala i stvaraju dojam da su spremne pomoći joj da dođe do istih društvenih povlastica koje je Crkva uživala prije Drugoga svjetskog rata. No, zauzvrat od Crkve traže njezin konformizam u odnosu prema sustavu, te time i odricanje od bilo kakve društvene kritike.« Usp. Andras MATE-TÓTH – Pavel MIKLUŠČAK, *Nije kao med i mljeko. Bog nakon komunizma*, 52.

teolozi i drugi stručnjaci i znanstvenici, štoviše, o pojedinim religioznim i za društvo važnim pitanjima interdisciplinarno pišu i raspravljaju teolozi s drugim znanstvenicima. Zajedno rade na pojedinim nacionalnim i međunarodnim znanstvenim projektima. Spomenuta afirmacija vjere ostvaruje se kada teolozi i teologinje preuzimaju odgovorne i vodstvene službe u tijelima sveučilišta ili ministarstava i u drugim stručnim skupinama koje rade za određeno polje općeg dobra. Ovdje pripadnici Katoličke crkve, kao i drugih Crkava, moraju imati na pameti kako nastupi u javnim medijima i djelovanje u društvenim segmentima nisu zajamčeni samim time što je netko pripadnik jedne od Crkava. Naprotiv, u medijskom prostoru vlada tržišna utakmica i kriteriji prema kojima se nastupa kada uslijedi poziv, kada dođu i nezgodne teme i nezgodna pitanja.

Treća razina prevladavanja višedesetljetne getoizacije Crkve dogodila se na *strukturnalnoj razini* – sklapanje ugovora između Svete Stolice i države, osnivanje novih fakulteta, osnivanje katoličkih sveučilišta i uvođenje školskog vjeronauka. Na ovoj razini vlada najveća heterogenost među zemljama Srednje i Istočne Europe. To je i razumljivo, budući da su u tim zemljama, osobito poslije Drugoga svjetskog rata, Crkve djelovale različitim intenzitetom. Osim toga, u svakoj od tih zemalja pojedina Crkva nije tvorila većinu. Naposljedku, različito su se snašle Crkve poslije Drugog svjetskog rata i različito su razvijale svoje pastoralne modele i školovale svoje pastoralne djelatnike. Velikim je dijelom djelovanje Crkve ovisilo o političkom i administrativnom ponašanju političara u pojedinim zemljama. Stoga, neka mi ovdje bude dopušteno ograničiti se samo na hrvatsko iskustvo. Ako se govori o prevladavanju getoizacije Crkve, odnosno o repozicioniranju Crkve u Hrvatskoj, nužno je imati pred očima četiri međudržavna ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske. Tim je ugovorima puno toga potvrđeno, što se u Hrvatskoj ostvarilo već početkom 90-ih godina 20. stoljeća, i puno je toga zajamčeno, što se dogodilo poslije potpisivanja samih ugovora. Vojni ordinarijat, vojni kapelani i dušobrižnici u bolnicama i zatvorima posljedica su tih ugovora. Jednako tako uvođenje školskog vjeronauka i religioznog odgoja u vrtiće zajamčeni su temeljem tih ugovora. Hrvatska specifičnost očituje se posebno u crkvenom visokom školstvu. Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu vraćen je 1991. godine u sastav Sveučilišta u Zagrebu. Diplome i profesorski staž profesorima s tog fakulteta priznati su retroaktivno, od 1952. godine do 1991. godine u kontinuitetu. U posljednjih su deset godina, što je kuriozitet u odnosu na ostale srednjoistočne europske zemlje, u Hrvatskoj osnovana dva nova katolička bogoslovna fakulteta: u Splitu i u Đakovu. Pred godinu dana osnovano je i Katoličko sveučilište u Zagrebu. Providonosan i pastoralno mudar korak učinila je Crkva u Hrvatskoj sa svojim

tadašnjim biskupima kada je 1991. godine, u dogovoru s tadašnjim Ministarstvom obrazovanja, vratila školski vjeronauk u javne, tj. državne škole. To se može smatrati najvećim prevladavanjem višedesetljetne getoizacije Crkve u Hrvatskoj. Crkva je time izašla iz sakristije, napustila je svoj neprirodni višedesetljetni geto, jer je ušla u javni odgoj i javno obrazovanje, koje se događa u vrtićima, u osnovnoj i srednjoj školi. Dakako da je potrebno naći još bolji, funkcionalniji i pastoralno učinkovitiji odnos između školskog vjeronauka i župne katehizacije. Ali, barem zasada, vjeronauk u školi nema ili ne bi trebao imati alternativu.

2. Očekivanje od Crkava i zadaće Crkava

Vrlo su zanimljivi i za poziciju, kao i za pastoralno djelovanje Crkava, indikativni rezultati empirijskog istraživanja Aufbruch II. Naime, 1997. godine u Aufbruchu I. provedeno je empirijsko istraživanje religijâ i Crkava u deset zemalja Istočne i Srednje Europe,¹² a 2007. godine u Aufbruchu II. provedeno je komparativno istraživanje religijâ i Crkava u četrnaest zemalja Istočne i Srednje Europe.¹³ Nakon istraživanja Aufbruch I. objavljeno je više knjiga, s time da pojedine knjige interpretiraju dobivene empirijske rezultate za svih deset zemalja,¹⁴ dok druge knjige interpretiraju dobivene empirijske rezultate za pojedine zemlje, u pravilu po tri istočnoeuropske i srednjoeuropske zemlje.¹⁵ Rezultati Aufbrucha II. objavljeni su 2008. godine kao *Tabellenband*¹⁶ u kojemu

¹² Istraživanje je provedeno u: Istočnoj Njemačkoj, Hrvatskoj, Litvi, Poljskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj, Sloveniji, Češkoj, Ukrajini i Mađarskoj.

¹³ Istraživanje je provedeno u: *Bugarskoj*, Istočnoj Njemačkoj, Hrvatskoj, Litvi, *Moldaviji*, Poljskoj, Rumunjskoj, *Srbiji*, Slovačkoj, Sloveniji, Češkoj, Ukrajini, Mađarskoj, *Bjelorusiji*.

¹⁴ U svezi s time vidi: Paul M. ZULEHNER – Miklós TOMKA, *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas. Gott nach dem Kommunismus*, Paul M. Zulehner – Miklós Tomka – Niko Toš – Pastoralen Forum Wien (ur.), Ostfildern, 1999. Vidi isto Paul M. ZULEHNER – Miklós TOMKA, *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas. Gott nach dem Kommunismus*, Paul M. Zulehner – Miklós Tomka – Niko Toš – Pastoralen Forum Wien (ur.), Ostfildern, 2000.

¹⁵ U svezi s interpretacijom podataka za pojedine zemlje vidi: Miklós TOMKA – Aušra MASLAUSKAITE – Andrius NAVICKAS – Niko TOŠ – Vinko POTOČNIK, *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien. Gott nach dem Kommunismus*, Paul M. Zulehner – Miklós Tomka – Niko Toš – Pastoralen Forum Wien (ur.), Ostfildern, 1999. Vidi isto: Libor PRUDKY – Pero ARAČIĆ – Krunoslav NIKODEM – Franjo ŠANJEK – Witold ZDANIEWICZ – Miklós TOMKA, *Religion und Kirchen in Ost(Mittel) Europa: Tschechien, Kroatien, Polen. Gott nach dem Kommunismus*, Paul M. Zulehner – Miklós Tomka – Niko Toš – Pastoralen Forum Wien (ur.), Ostfildern, 2001.

¹⁶ Usp. Miklós TOMKA – Paul M. ZULEHNER, *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende. Aufbruch 2007. Tabellenband (mit vergleichbaren Daten von Aufbruch 1997)*, Wien – Budapest, 2008.

su dani komparativni rezultati iz Aufbrucha II. i Aufbrucha I. Osim toga, komparativni rezultati s analizom i komentarom objavljeni su i 2008. godine.¹⁷

U ovom kratkom izlaganju, prema Aufbruchu II., iznosim samo očekivanja građana u odnosu na Crkve u njihovim zemljama i donosim zadaće koje građani smatraju vlastitim Crkvama, odnosno crkveno specifičnima. Iz tih rezultata i odgovora može se puno toga iščitati – kako prevladavanje višedesetljetne getoizacije Crkve tako i sadašnja pozicija Crkava u svakoj pojedinoj zemlji, ali i općenito u svih 14 istraživanih europskih zemalja. Građanima je bilo navedeno jedanaest pitanja koja su ustvari bila usredotočena na jedanaest mogućih očekivanja od Crkava. Iz istraživanja proizlazi da su građani na prvo mjesto rang-liste svojih očekivanja stavili duhovnu utjehu (88%) i odgoj u vjeri (86%).¹⁸ Poslije toga slijede međuljudske, socijalne i moralne kvalitete kao što su obostrano poštovanje, pomoć ljudima u nevolji, promicanje međuljudskih odnosa, pomirenje i zauzimanje za moral. Preko 80% građana smatra da te kvalitete mora promicati Crkva.¹⁹ Na dnu rang-liste nalaze se očekivanja koja se odnose na jačanje nacionalnog identiteta kao i zauzimanje stavova prema važnim pitanjima javnog života. Ali i ta očekivanja prelaze preko 50%. Jednom riječju, građani srednjoistočnih europskih zemalja od svojih Crkava 2007. godine očekuju da budu aktivne i djelatne na duhovnom području, što se u određenoj mjeri Crkvama dopuštalo i u doba komunizma, ali samo na tri razine: privatnoj, obiteljskoj i župnoj, a ne na društvenoj razini. No ni na prve tri razine nije bilo jednostavno tražiti i primati duhovnu utjehu ili bilo koju crkvenu uslugu, ako je čovjek bio i želio biti visokopozicioniran u društvu; ako je želio biti djelatnik u državnoj administraciji, vojsci, policiji i prosvjeti. Istodobno i u jednakoj mjeri građani očekuju da Crkve obavljaju edukaciju u vjeri što nije bilo samo po sebi razumljivo poslije Drugog svjetskog rata. Naime, tada je vladala krilatica kako je »vjera opijum za narod«; da je vjera i odlaženje u crkvu za neškolovalane, neprosvijećene i socijalistički neosviještene građane. Odmah slijedi socijalna dimenzija, koja se u drugoj polovici 20. stoljeća iz crkvene domene preselila i na komunističku socijalnu državu, a sada se jednim dijelom opet vraća u nadležnost Crkava. S jedne strane, željelo se planirano isticati i provoditi da je komunistička država sama po sebi jedina i dovoljna za

¹⁷ Usp. Paul M. ZULEHNER – Miklós TOMKA – Inna NALETOVA, *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende*, Ostfildern, 2008.

¹⁸ Miklós TOMKA – Paul M. ZULEHNER, *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit Wende. Aufbruch 2007. Tabellenband*, 111, 105. Dobiveni su postotci suma odgovora »posve se slažem« i »slažem se« s tvrdnjom. Građani su mogli zaokružiti i još tri mogućnosti, naime »slažem se dijelom«, »ne slažem se« i »posve se ne slažem«.

¹⁹ *Isto*, 105-115.

rješavanje svih socijalnih problema građana. Uz državu nije se trpjela nijedna civilna organizacija i udruga. S druge strane, jednako tako Crkvi se poricalo pravo da temeljem svoje treće osnovne funkcije karitasa, djelotvorne ljubavi, obavlja određenu socijalno-karitativnu djelatnost unutar društva i to ne kao konkurenciju državi već kao dobrodošao komplementarni socijalni čimbenik. Upravo su se tranzicijske zemlje nakon povijesnog obrata našle pred tolikim ne samo političkim nego prije svega socijalnim izazovima.²⁰

Ako svaki drugi građanin smatra da Crkva treba izreći svoj stav u svezi s važnim pitanjima čovjeka i društva, onda se uočava dvostruki razvoj u svim tim zemljama. Prvi govori o svojevrsnoj sekularizaciji čovjeka, društva i institucija, osobito političkih, koje se nastoje emancipirati od utjecaja religije i Crkve. Sve to ide paralelno s rastućom individualizacijom, subjektivizmom i liberalnim poimanjem čovjeka, društva, države i zakona. Drugi razvoj potvrđuje da je ljudima potreban određen moralni autoritet, štoviše moralno-etički korektiv, koji zasada ne pružaju ni znanstvene ni državne ustanove. Građani osjećaju kako im se rasplinjuje osobni identitet; da nemaju neko moralno-etičko uporište; da su temeljne čovjekove vrijednote, u prvom redu kršćanske, na posebnom iskušenju.²¹ Stoga nije čudo da 83,8% građana u prosjeku u svih 14 zemalja, a 78,7% u Hrvatskoj, i dalje očekuje da se Crkve i religijske zajednice zauzimaju za moral.²²

Paralelno s očekivanjima koje građani imaju prema svojim Crkvama zanimljive su i zadaće Crkava koje im određuju građani Srednje i Istočne Europe. Te zadaće doživljavaju različitu potporu.²³ One se ipak fokusiraju na dva tematska područja, naime na *socijalno područje* i na *područje seksualnosti*. Relativno nizak postotak građana, ustvari samo 38%, podupire praksu da Crkva javno progovara o politici vlade. Time se, zapravo Crkvi sugerira da ne bude kritički raspoložena prema trenutnoj politici. Od Crkve se više očekuje izricanje svojih crkvenih stavova u odnosu na socijalna pitanja, štoviše, 67% građana to očekuje u odnosu na socijalne razlike u državi; 59% u odnosu na nezaposle-

²⁰ Više o tome vidi u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*, Zagreb, 2001.

²¹ U svezi s identitetom i temeljnim čovjekovim vrijednotama vidi: Josip BALOBAN (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, Zagreb, 2005. Vidi i: Josip BALOBAN, Christen und Kirchen im Dialog mit der Transformationsgesellschaft, u: Peter HÜNERMANN – Janez JUHANT – Bojan ŽALEC (ur.), *Dialogue an Virtue. Ways to Overcome Clashes of Our Civilizations*, Berlin, 2007., 191-202.

²² Usp. Miklós TOMKA – Paul M. ZULEHNER, *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende. Aufbruch 2007. Tabellenband*, 112.

²³ Paul M. ZULEHNER – Miklós TOMKA – Inna NALETOVA, *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit Wende, Ostfeldern*, 2008, 111.

nost i 49% u odnosu na položaj Rima. Još veći postotak građana traži od Crkve izricanje njezina stav prema nekim moralno-etičkim pitanjima, primjerice 64% prema abortusu i 66% prema istospolnim zajednicama.

Nadalje je indikativno saznanje koje proizlazi iz učestalosti istupa Crkve u javnosti u svezi s pojedinim društvenim, socijalnim i moralno-etičkim pitanjima. Na pitanje: »Mislite li da su se Crkve i u prošlom desetljeću u javnosti previše ili premalo očitovalе?« dobiveni su indikativni odgovori. Prema istraživanju tih istupa *bilo je previše* za 35% ispitanih katolika, za 12% ispitanim pravoslavnih i za 26% onih koji nisu pripadnici ni jedne vjeroispovijesti.²⁴ Na pitanje: »Smatrate li da Crkva općenito može dati odgovor u svezi s moralnim problemima i nevoljama pojedinca, problemima u obiteljskom životu, u svezi sa smislom života i u svezi s aktualnim socijalnim problemima Vaše zemlje?« dolazimo do zanimljivih odgovora kada uspoređujemo istraživanje Aufbruch I. (1997.) i Aufbruch II. (2007.). U četiri zemlje Crkva uživa manje povjerenje i manju kompetenciju 2007. godine nego u 1997. godini, a u šest zemalja uživa veće nego prije deset godina. Među zemljama u kojima se Crkvi pripisivala veća kompetencija i u kojima je Crkva uživala veće povjerenje 1997. godine jesu: Hrvatska, Slovenija, Mađarska i Češka. Tako je Hrvatska s 63% pala na 52%, a Slovenija s 54% na 39%. Među zemljama u kojima je poraslo povjerenje građana u određene kompetencije Crkve jesu: Istočna Njemačka, Litva, Ukrajina, Slovačka, Poljska i Rumunjska.²⁵

Zaključno, može se reći da Crkve u Srednjoj i Istočnoj Europi nisu dovršile svoje repozicioniranje unutar društva niti su posve prevladale višedesetljetnu getoizaciju. Jedno i drugo različito je od zemlje do zemlje i ovisi o puno čimbenika, jednim velikim dijelom i o tome koliko je Crkva uspjela i u uvjetima getoizacije djelovati poslije Drugog svjetskog rata. U prilog nazočnosti i djelatnosti Crkve u društvu ide svakako porast zanimanja za religioznost u Europi u posljednja dva desetljeća. Istodobno, Crkve se nalaze na slobodnom tržištu ponuda. Jednom riječju, od Crkava se očekuje da budu društveni čimbenici koji daju svoj doprinos društvu na duhovnom, odgojnom, socijalnom i moralno-etičkom području. Ne očekuje se da budu određeni korektiv političarima, da se previše javljaju u javnosti svojim službenim istupima. Naposljetku, zanimljivo je da se Hrvatska nalazi u skupini sa Slovenijom, Češkom i Mađarskom, a to je skupina zemalja u kojima je povjerenje u Crkvu u opadanju u posljednjih deset godina. Ti podatci tjeraju na razmišljanje klerički i laički dio Crkve u tim zemljama

²⁴ *Isto*, 115.

²⁵ *Isto*, usp. graf 46, 116.

Namjesto zaključka

U odnosu na sve srednjoistočne europske zemlje u tranziciji može se konstatirati kako nakon pada Berlinskog zida i uvođenja demokracije nije došlo do optimalne *prementalizacije* na društvenoj i političkoj razini, ali istodobno nije se dogodila ni optimalna *pastoralna prementalizacija*. Komunistički mentalitet preživio je u puno segmenata te stoga ima svoje posljedice na gospodarstvenoj, političkoj i idejnoj razini pojedinih društava. On je podupiran i nostalgijom za komunističkim vremenima u kojima je komunistička socijalna država bolje pokrivala zaposlenost i mirovine nego što to uspijevaju novonastale demokratske države. *Pastoralna prementalizacija* ide zajedno s prevladavanjem više-desetljetne getoizacije i s ponovnim repozicioniranjem Crkava u društvima bivših komunističkih uređenja. To prevladavanje getoizacije i ponovno repozicioniranje različito je od države do države. Ne može se govoriti o uspješnom prevladavanju getoizacije, o uspješnom afirmiranju društvene dimenzije vjere i o optimalnoj pastoralnoj prementalizaciji, ako se pojedina Crkva zadovoljava samo površnom i ritualno-folklornom nazočnošću u javnosti. Time takva Crkva i nesvjesno priznaje kako nije uspjela korjenito afirmirati društvenu dimenziju vjere i crkvenosti u društvu u kojemu živi i djeluje i nije se dovoljno i na odgovarajući način uspjela pozicionirati u društvu. Jednako tako neizravno priznaje da se preko svojih članova nije uspjela integrirati u područje znanosti i kulture, a samim time ne uspijeva joj program evangelizacije javnosti. Na takav način Crkva i dalje ostaje odviše crkvenocentrično orijentirana, a u odnosu na društvo, kao i u odnosu na svoje članove vjernike, ne reagira na odgovarajući način na procese individualizacije, subjektivizma i pluralizma, koji su sve više karakteristični za zapadna društva i za društva u transformaciji. K tome, Crkva ne uspijeva ući u ravnopravan dijalog sa sredstvima javnog priopćavanja koja, za razliku od Crkava, imaju svoju logiku razmišljanja, nazočnosti i djelovanja u društvu, dok Crkve nerijetko djeluju sporo i premalo učinkovito. Ako su Crkve ponekad premalo samokritične i previše crkvenocentrične, onda je dijalog sa sredstvima javnog priopćavanja otežan od samog početka.

Na kraju je, upravo na temelju empirijskih istraživanja, osobito Aufbrucha II., potrebno istaći dvoje: prvo, suvremeni čovjek u tranzicijskim društvima ne želi, a isto tako i ne može opstati bez određenog moralno-etičkog autoriteta i korektiva. Koliko god je u osobnim biografijama prisutna pluralnost moralno-etičkog ponašanja i koliko god je povremeno prisutna uočljiva ambivalentnost u shvaćanju i životu, toliko je istodobno u osobnim sudbinama nazočna i čežnja za sigurnošću, postojanošću i određenom moralno-

etičkom uravnoteženošću. Kada zagovaraju, promiču i ozakonjuju zahtjeve i želje manjine građana, političari i zakonodavci nerijetko nisu svjesni što većina građana želi. Drugo, građani Srednje i Istočne Europe, premda imaju određene zamjerke prema svojim Crkvama (paradoksalno je što je u pojedinim državama povjerenje u Crkve u opadanju, a u drugima je u porastu), od tih istih Crkava trenutno očekuju dvije stvari: s jedne strane da se njihove Crkve jače i permanentno socijalno angažiraju u svojoj crkvenoj teoriji kao i u svojoj crkvenoj praksi; s druge strane, građani očekuju da se Crkve mogu i moraju angažirati na moralno-etičkom području i biti moralno-etički korektiv za ljude dobre volje.

Summary

THE POSITION AND ROLE OF THE CHURCH IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE, TWENTY YEARS AFTER THE FALL OF COMMUNISM

Josip BALOBAN

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Vlaška 38, p.p. 432, HR – 10 001 Zagreb
josip.baloban@zg.t-com.hr

In his introductory reminiscence, the author starts from the declarative and realistic ruin of the communist system however, pointing out that despite the fall of communism occurring over 20 years ago, the communist mentality has not completely disappeared yet. The author then points out that the Church in Central and Eastern Europe has not overcome the ghettoisation it has been exposed to over the past couple of decades – at the personal, social and partially (kako prevesti jednim dijelom) structural level. So far the Church in post-communist countries has not sufficiently fulfilled its historical and millennial mission to continually raise its prophetic voice against all forms of social injustice. The Church has not actively influenced political and economic developments through its members nor has it stood firmly on side with the oppressed. This brings its credibility into question because the Church in Central and Eastern Europe is often faced with the danger of conforming to the State. At the same time it is faced with the danger of becoming too ecclesia-centric and lacking social direction as well as self-criticism. In some countries this has led to a constant decline of trust in the Church as an institution (Croatia, Hungary, Czech Republic and Slovenia).

In the second part of the article, the author scales through expectations and duties of Churches based on the results of empirical research of religion and Churches in Central and Eastern European countries - Aufbruch II, 2007. The results indicate that Churches are expected to be social factors that contribute to spiritual, educational, social and morally-ethic fields as well as an expectation that they be a corrective for politicians and finally that they do not appear officially to often in public.

The author concludes that the Churches in Central and Eastern Europe haven't quite completed repositioning themselves within society and as such have not overcome the trend of becoming ghettoised. In these countries an overturn in mentality has not occurred either - socially or politically - nor has an overturn in mentality occurred in pastorate. Instead individual Churches have satisfied themselves with being present in public as mere ritual-folklore. This indirectly admits failure of any resolute affirmation of the social dimension of faith and ecclesiality in society in which it lives and acts which has led to a non-integration of Churches through their members in the fields of science and culture. This in itself brings into question the success of evangelisation of the public.

Key words: *Church (Churches), faith, Europe, the Church's position, overcoming ghettoisation, mentality, expectations, change of mentality.*